

Ks. dr hab. Robert Samsel

Akademia Nauk Stosowanych w Bielsku-Białej

RECENZJA

rozprawy doktorskiej p. Lisy M. Sadowski, *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginning to Origen (A Dogmatic Study)*, napisanej na seminarium z teologii dogmatycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie pod kierunkiem prof. dr hab. Dariusza Kasprzaka OFMCap, Kraków 2024, ss. 237.

Przedmiotem badań dysertacji jest nauka o piekle, która rozwijała się w Kościele greckim od jego początków, aż do czasów Orygenesusa. Autorka rozprawy sięga wprawdzie do Pisma Świętego, by ukazać wizję piekła objawioną w Starym Testamencie (opiera się tutaj głównie na Septuagincie, dość szczegółowo podkreślając jej wiarygodność i znaczenie dla zarówno dla Żydów jak i Kościoła greckiego), sięga do Ewangelii – analizując naukę Jezusa Chrystusa, by wreszcie prześledzić wizję piekła ukazaną w uznawanych za fundamentalne dzieła teologiczne i apologetyczne pierwszych wieków chrześcijaństwa w kręgu języka greckiego.

Z przedstawionego opracowania wyłania się przekonanie o powszechnej wierze chrześcijan ówczesnego czasu w piekło. Jest ono traktowane jako miejsce wiecznej kary (wiecznego ognia) za grzechy popełnione za życia. Było ono stworzone przez Boga z myślą o diable i jego aniołach, ale ostatecznie – w związku ze złymi wyborami, których człowiek dokonał, także i on na nie zasłużył.

W związku z brakiem osobnych traktatów na temat piekła w pierwszych wiekach chrześcijaństwa Doktorantka podjęła się wnikliwych poszukiwań i wydobywania przesłania o piekle z pojedynczych wersetów, odniesień, a czasem prawd zapisanych „między wierszami”. Jak sama podkreśla, nie wynika to z braku wiedzy o piekle i wiary w możliwość potępienia, ale jest to prawda przyjmowana wówczas powszechnie. Wiara chrześcijan pierwszych wieków opiera się na Ewangelii zawierającej jasną naukę Jezusa Chrystusa.

Osobnym, ciekawym odniesieniem, wynikającym z powyższego jest kwestia rozwoju przekonania o wolnej woli człowieka i jego zdolności do dokonywania właściwych wyborów

zgodnych z Bożym planem, albo świadomego sprzeciwu wobec Stwórcy. Bardzo istotną kwestią jest nauka o wieczności, zwłaszcza w odniesieniu do ognia piekielnego i kary za grzechy – czy należy ją traktować jako wieczne potępienie, czy czasowe oddzielnie od Boga w ogniu piekielnym?

I. PROBLEMATYKA I STRUKTURA PRACY

1. Temat rozprawy i jego aktualność

Temat rozprawy brzmi *The Theological Development of the Idea of Hell in the Early Greek Church. From the Beginning to Origen (A Dogmatic Study)* [pol. *Teologiczny rozwój idei piekła we wczesnym Kościele greckim. Od początku do Orygenesesa (Studium dogmatyczne)*].

Doktorantka w swej dysertacji stara się skupić na idei piekła zawartej w pierw w Starym Testamencie (jego tłumaczeniu na język grecki – Septuagincie) oraz Nowym Testamencie. Zaprezentowana zostaje terminologia używana w literaturze biblijnej do określenia piekła. Sporo miejsca zostało poświęconego ukazaniu wiarygodności Septuaginty, jako wiernego tłumaczenia Starego Testamentu i jej znaczenia dla przekazywania prawdy objawionej.

W dalszej części pracy Autorka przedstawia analizę wybranych pism wczesnych autorów chrześcijańskich z kręgu języka greckiego – przyjmując za ramy czasowe koniec I wieku, aż do połowy III wieku, czyli okresu działalności Orygenesesa. W toku analizy brane są pod uwagę wyłącznie dzieła, które odnoszą się do idei piekła. Przywoływani są m.in. Ignacy Antiocheński, Klemens Rzymski, Justyn Męczennik, Polikarp, Ireneusz z Lyonu, Klemens Aleksandryjski, Hipolit oraz Orygenes. Nie zabrakło również odniesienia do *Pasterza Hermasa*. Prezentując naukę Ojców Kościoła Doktorantka przytacza najczęściej tekst tłumaczenia wybranego fragmentu na język angielski (w przypisie podając zapis oryginalny) oraz prezentuje jego analizę teologiczną.

W literaturze teologicznej odnajdujemy sporo opracowań odnoszących się do rzeczy ostatecznych człowieka – w tym piekła, potępienia, kary za grzechy, predestynacji czy koncepcji apokatastazy. Prezentowana dysertacja wpisuje się w tok tych ważnych badań podejmując się niełatwego zadania analizy początków nauki o piekle w Kościele greckim. Swoistym *novum* jest ukazanie chronologii rozwoju idei piekła, ale też wolnej woli człowieka, wieczności bądź czasowości kary. Istotne jest również stworzenie swoistego katalogu tekstów źródłowych na temat piekła, poprzez ich wydobywanie i zamieszczenie w przypisach dysertacji.

Podjęcie przez Autorkę tematu piekła ma również znaczenie dla aktualności życia Kościoła. Obserwacja społeczeństwa XXI w. zdaje się umacniać w przekonaniu o skupieniu się

przezeń na hedonizmie, technokracji, sekularyzmie, ale i na infantrylnej ufności w Miłosierdzie Boże, bez brania odpowiedzialności za swoje czyny i zapominaniu, ignorowaniu i dewaluacji możliwości potępienia i kary wiecznej.

2. Struktura pracy

Pracę rozpoczyna metodycznie napisany *Wstęp* (s. 8 – 18). Doktorantka przedstawia w nim klarownie strukturę pracy, cel badawczy, stan badań, ich aktualność oraz *novum*. Została zwięźle przedstawiona podstawowa bibliografia oraz metoda badawcza (historyczno-teologiczna).

Poza wstępem praca składa się z czterech rozdziałów, zakończenia oraz wykazu bibliografii.

Układ pracy jest jasny, logiczny i przejrzysty – oparty na chronologii prezentowanych autorów i tekstów.

Rozdział I (ss. 19 – 63) został zatytułowany: *Biblijna terminologia piekła odzwierciedlona w Starym i Nowym Testamencie*. Duża uwaga została w nim poświęcona Septuagincie, jej tłumaczeniu na język grecki oraz znaczeniu zarówno dla Żydów, jak i dla pierwszych chrześcijan posługujących się językiem greckim. W dalszej części przedstawione zostało zagadnienie śmierci, świata podziemnego i życia pozagrobowego ukazanych w Starym Testamencie oraz rozwój myśli dotyczącej znaczenia i miejsca Szeolu, będącego fundamentem dla teologicznego rozumienia piekła przez chrześcijan. Paragraf 3 niniejszego rozdziału został poświęcony analizie użytych w Nowym Testamencie terminów Hades, Gehenna i Tartar, rozumianych powszechnie negatywnie, jako synonimy piekła i wiecznej kary. Rozdział kończy zagadnienie wieczności w ujęciu biblijnym.

Pisma chrześcijańskie z początku II w. po Chrystusie zostały omówione w rozdziale II (ss. 64 – 106). Doktorantka rozpoczyna tę część od prezentacji Ignacego Antiocheńskiego i szczególnie interesującego dla omawianego opracowania *Listu do Efezjan*, w którym autor bezpośrednio odnosi się do wszystkiego, co może być interpretowane jako piekło. W dalszej części rozprawy analizie zostało poddane dzieło *Pasterz Hermasa*, z której wynika, iż idea wiecznego potępienia, jak również życie, które do niego prowadzi, były już obecne i zrozumiałe w społeczeństwie, w którym żył Hermas. Autorka odnosi się w omówieniu pisarzy chrześcijańskich II wieku chrześcijaństwa także do Klemensa Rzymskiego, autora *Pierwszego listu do Koryntian*, który nie stawia sobie za cel odniesienia do życia pozagrobowego i nie jest to jego główne przesłanie, ale powołuje na konkluzję, iż eschatologia ówczesna przyjmuje

istnienie piekła. Bardziej eschatologiczny ton ma 2 *Klemens*, w którym idee wiecznej kary są już wyraźnie zawarte i nie są kwestionowane jako eschatologiczny fakt nadchodzącego sądu.

Analizie poddano pisma apologetyczne Justyna Męczennika, nie pominięto istotnego dla omawianego tematu świadectwa Polikarpa. Rozdział II konkluduje myśl, iż piekło zostało uznane i niekwestionowane przez społeczność chrześcijańską w II wieku, zgodnie z nauczaniem wynikającym z Nowego Testamentu, jednak nie była to idea w pełni ukształtowana.

Rozdział III (ss. 107 – 154) stanowi chronologiczną kontynuację analizy dzieł pism wczesnochrześcijańskich z końca II i początku III wieku. Rozpoczyna ją *List do Diogeneta* ukazujący piekło jako „wieczny ogień”. Dalej analizie poddane są dzieła Atenagorasa z Aten, u którego na podkreślenie zasługuje prawda o „wiecznym potępieniu” oraz nauka o „królestwie ognia” jako synonimach piekła. W tym samym kontekście został przedstawiony dorobek Teofila z Antiochii oraz Ireneusza z Lyonu, któremu poświęca się w tej części pracy najwięcej miejsca. Rozdział III kończy analiza pism Klemensa Aleksandryjskiego, potwierdzająca dalszy rozwój idei u schyłku II wieku.

W IV rozdziale (ss. 155 – 191) Autorka analizując pisma z początku i połowy III wieku skupia się na dwóch znamienitych pisarzach chrześcijańskich: Hipolicie i Orygenesie. Koncepcja piekła u Hipolita ukazana jest jako miejsce ognia i kary wiecznej (ostatni ruch po sądzie dla grzesznika). Orygenes rozwija ideę piekła jako miejsca oddzielenia, ale nie kładzie nacisku na wieczność bez końca. Dla niego ogień piekielny pali grzechu człowieka i dlatego służy oczyszczeniu. Obaj autorzy wskazują na dynamikę w rozwoju teologicznej idei piekła.

Uwieńczeniem omawianej rozprawy doktorskiej jest *Zakończenie* (ss. 192 – 198). Stanowi ono zbiór istotnych wniosków i podsumowań teologicznych dysertacji. Jest świadectwem wnikliwych poszukiwań oraz zdolności do teologicznego, twórczego namysłu Doktorantki. Udowadnia, iż postawiony prezentowanej pracy cel został osiągnięty oraz stanowi inspirację do dalszych, pogłębionych badań teologicznych.

Dysertację kończy bogata bibliografia obejmująca 28 stron (ss. 199 – 227). Podzielona została na literaturę źródłową oraz opracowania. Wyodrębniona została także netografia.

II. NAUKOWA WARTOŚĆ PRACY

1. Aspekt merytoryczny

Recenzowana praca jest oryginalnym opracowaniem tematu rozwoju idei piekła we wczesnym Kościele greckim. Dysertacja przybliża teologiczną rozwój zagadnienia

począwszy od Starego Testamentu (w oparciu o Septuagintę), poprzez Nowy Testament i dalej od początków Kościoła do czasów Orygenesusa. Autorka analizę opiera na metodzie historyczno-teologicznej, chociaż należałoby również wymienić metodę analityczną oraz syntetyczną. Praca stanowi ciekawe ujęcie rozwoju idei piekła oraz – co jest założeniem Doktorantki – otwarcie do dalszych badań teologicznych tego zagadnienia. Powszechne przekonanie ówczesnych chrześcijan o istnieniu piekła i kary za grzechy nie zamyka poszukiwań teologicznych odnośnie pytań dotyczących czasu trwania kary (jej doczesności bądź wieczności), oraz celowości istnienia piekła.

To nie tylko ciekawe zagadnienia, ale istotne egzystencjalnie zwłaszcza dla chrześcijan świadomie przeżywających swą wiarę i dokonujących świadomych wyborów. Rozprawa ma walor naukowy, może też być wykorzystana w wymiarze duszpasterskim oraz w indywidualnych poszukiwaniach. Podjęta tematyka wpisuje się w płaszczyznę dialogu ekumenicznego.

Najważniejsze walory rozprawy są następujące:

- 1) Autorka przedstawia w możliwie pełny sposób, całość zagadnienia na problem sformułowany w temacie dysertacji. Obszar tematyczny jest imponujący, zatem z oczywistych względów przedstawiony materiał winien posłużyć jako inspiracja do dalszych badań, bardziej szczegółowych w poszczególnych wątkach oraz w odniesieniu do Kościoła łacińskiego i późniejszych czasów Kościoła.
- 2) Praca jest bardzo cennym wkładem nie tylko w dziedzinie teologii dogmatycznej, ale dotyka także zagadnień teologii pastoralnej i moralnej. Pogłębiony, naukowy namysł nad rozwojem idei piekła i kary jako konsekwencji wyborów człowieka jest bez wątpienia walorem niniejszej rozprawy. Doktorantka w syntetyczny sposób ukazała zagadnienie, które winno mobilizować teologów, duszpasterzy oraz wiernych do głębszej analizy tematu, a także pogłębionego namysłu nad realną rzeczywistością, którą wydaje się współcześnie ignorować i o niej zapominać.
- 3) Bardzo ciekawe jest przedstawione dwuaspektowe spojrzenie na piekło ukazane przez św. Justyna. Według niego po pierwsze każdy człowiek poprzez swoje czyny określa swoje miejsce w wieczności, a po drugie wiedza o wiecznej karze (wiecznym potępieniu) może być mobilizująca dla człowieka do powstrzymania się od zła. (s. 92). Niniejsza koncepcja ma walor duszpasterski, ale też ekumeniczny i przydatny w dialogu międzyreligijnym i międzykulturowym – w poszukiwaniu

płaszczyzn współpracy i odniesienia do dobra w porzuceniu tego co jest uznawane za obiektywne zło.

- 4) W pracy wielokrotnie Autorka wskazuje, iż piekło (ogień wieczny) nie zostało stworzone przez Boga z myślą o człowieku, ale dla diabła i jego aniołów. Skazanie na piekło nie jest realizacją Bożej woli, ale konsekwencją wolnego wyboru człowieka.
- 5) Warta podkreślenia jest omówiona w prezentowanej dysertacji koncepcja Orygenesza odnośnie stopniowania cierpienia piekielnego i jego indywidualnego charakteru, zależnie od popełnionych grzechów (s. 177 i nn).
- 6) Zgodnie z wnioskami przedstawionymi w zakończeniu idee piekła pozostały spójne we wczesnym Kościele, a pierwsi autorzy polegali na Piśmie Świętym – to przekonanie podkreśla walor ekumeniczny nauki o piekle, a tym samym omawianej rozprawy doktorskiej i może stanowić jeden z elementów doktrynalnego poszukiwania dróg do jedności w chrześcijaństwie.
- 7) Kończąc dysertację Doktorantka stwierdza, iż najważniejszym wnioskiem jaki wysuwa się ze świadectwa pierwszych chrześcijan i ich wierzeń odzwierciedlonych w ukazanych pismach jest to, iż teologia oraz idee piekła odzwierciedlają indywidualne wyobrażenia o Bogu. Dzięki opracowaniu niniejszej dysertacji możemy być świadkami jak proces rozwoju prawowiernej doktryny był w Kościele inicjowany przez pierwszych teologów oraz kontynuowany i systematyzowany przez Magisterium Kościoła w późniejszych wiekach.

2. Nowatorstwo rozprawy

Zasadniczym *novum* omawianej rozprawy doktorskiej jest ukazanie rozwoju idei piekła we wczesnym Kościele greckim, od jego początków do połowy III w. Badania tego typu nie były wcześniej przeprowadzane na poziomie zarezerwowanym wyłącznie dla pisarzy greckich wskazanego czasookresu.

Celem studium dogmatycznego było odkrycie wspólnego wątku między pisarzami przyjętego okresu oraz (jeśli takowy istnieje) zbadanie w jaki sposób idea ta została przedstawiona w ich twórczości. Ważnym celem było także przeanalizowanie terminologii, na którą każdy z pisarzy się powołuje w odniesieniu do Pisma Świętego i przez pryzmat chrześcijański.

Praca opiera się na analizie tekstów źródłowych – dzięki czemu Autorka stworzyła pośrednio także dobrą antologię fragmentów wybranych dzieł teologów pierwszych wieków

Kościół greckiego na temat idei piekła i tematów z nim związanych. Prezentowane treści są przedstawione w tłumaczeniu na język angielski, ale każdorazowo także w przypisie dolnym w oryginale.

Realizowany w prezentowanej rozprawie temat jest aktualny i interesujący. Jest cennym wkładem we współczesną teologię. Warto podkreślić, że praca ma charakter inspirujący do dalszych badań zarówno w wymiarze teologicznym, jak i pastoralnym.

3. Aspekt formalny

Od strony formalnej pracę oceniam pozytywnie. Czyta się ją dobrze, została napisana językiem płynnym i poprawnym. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż tekst dysertacji został dopracowany, nie zawiera błędów literowych. Struktura pracy jest jasna i logiczna.

Do opracowania mam kilka uwag i sugestii, które jednakowoż nie podważają istotnej wartości dysertacji:

1. W treści często zagaja się wątki, które ostatecznie nie są rozwijane w pracy, poprzez uznanie ich za nieistotne dla prowadzonych badań. Dla klarowności tekstu, może warto uniknąć takich odniesień przy ew. przygotowaniu dysertacji do druku?
2. Na uwagę zasługuje bogata, wielojęzyczna bibliografia. Niestety nie wszystkie pozycje w niej zawarte mają swoje odniesienie w tekście rozprawy, m.in. brak przywołanych w bibliografii autorów jak: Z. Kijas, C.S. Lewis, P. Sac., M. Szram.
3. Praca zawiera wiele cytatów źródłowych, niektóre są bardzo długie, a opatrzone krótkim komentarzem. Należałoby przemyśleć, czy nie zachować ich cennej wersji w oryginale w przypisie, a w tekście głównym ująć problematycznie, zgodnie z metodą badawczą?
4. W spisie treści brak punktu 4.2 rozpoczynającego ważny podrozdział na temat nauczania Orygenesusa.
5. Przypisy nie zostały wyjustowane jak tekst główny.
6. W wykazie słów kluczowych brakuje istotnych dla pracy terminów, jak choćby Szeol, czy Septuaginta, którym Autorka poświęca wiele miejsca w opracowaniu.
7. Wykaz skrótów zwiera tylko jedną pozycję, być może jego wyjaśnienie (jeśli w ogóle konieczny jest w tekście dysertacji) w przypisie byłoby wystarczające (Septuaginta – LXX)?

III. KWESTIE DO DYSKUSJI

1. Doktorantka omawiając nauczanie św. Ireneusza na temat piekła i kary wskazuje, iż istnieje różnica między lżejszą karą rozumianą jako kara dla tych, którzy mogą się nawrócić, lub jako ogień, który może pomóc grzesznikowi powrócić do Boga, a karą wieczną dla tych, którzy nie pokutują i trwają w oddzieleniu od Boga (s. 134). Dalej omawiając *Stromata* Klemensa Aleksandryjskiego, Księgę VI, wnioskuje, iż Bóg chce, aby wszyscy zostali odkupieni, a także, że jest możliwe, jeśli nie łatwiejsze, żeby dusza mogła dobrowolnie wybrać Boga po śmierci (s. 158). Czy można te idee traktować już nie w odniesieniu do rozwoju koncepcji piekła, ale czyśćca, czyli miejsca czasowej kary za grzechy i świadomej tęsknoty za Bogiem? Czy jest możliwe na podstawie przelizowanych tekstów pisarzy chrześcijańskich pierwszych wieków Kościoła greckiego ukazanie także tej rzeczywistości czekającej człowieka po śmierci i wyrazu łaskawości Boga w niej się objawiającej?
2. Analiza pism teologów Kościoła greckiego doprowadza do odkrycia Boga bardziej jako pełnego miłości, aniżeli surowego Sędziego. Jakie warunki należałoby spełnić, aby aplikując prawdę o Bożym Miłosierdziu do ewangelizacji, katechezy i kaznodziejstwa uniknąć błędu ignorancji czy deprecjacji nauki o możliwości wiecznego potępienia i cierpienia w piekle?
3. Przedstawiona w dysertacji nauka o piekle zawiera istotny element indywidualnej odpowiedzialności człowieka za siebie (grzeszący przygotowuje sobie „paliwo dla ognia piekielnego”). Czy analiza pism wczesnochrześcijańskich pozwala na ukazanie kondycji natury ludzkiej i jej zdolności do dokonywania właściwych, wolnych wyborów?
4. Wszystkie Kościoły i Wspólnoty chrześcijańskie wspólnie przyjmują dorobek pierwszych wieków chrześcijaństwa. Na ile analiza rozwoju idei piekła w pierwszych wiekach Kościoła greckiego może posłużyć do budowania jedności doktryny w dialogu ekumenicznym katolicko – prawosławnym i ogólnie rzecz biorąc katolicko – protestanckim?

IV. WNIOSEK KOŃCOWY

Doktorantka przedstawiła postawiony w tytule problem w sposób rzetelny. Wykorzystała podstawowe źródła i w oparciu o metodę historyczno-teologiczną zebrała

w prezentowaną rozprawę. Dysertacja omawia rozwój idei piekła w Kościele greckim od jego początków czasów Orygenes. Praca ma walor naukowy, treści przedstawia klarownie i jest realizacją postawionego celu. Jest nowatorska, co zostało udowodnione wyżej, nakreśla perspektywę dalszych poszukiwań naukowych oraz stanowi cenny przyczynek do opracowania ciekawych katechez na tematy eschatologiczne, zwłaszcza dotyczące konsekwencji grzechu i rzeczywistości piekła.

Recenzowaną dysertację oceniam pozytywnie i uważam, że spełnia ona wymagania stawiane rozprawom doktorskim. Dlatego stawiam wniosek do Rady Dyscypliny Nauk Teologicznych Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie o dopuszczenie Pani Lisy M. Sadowski do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Bielsko-Biała, dnia 19 lipca 2024 r.

Dr. Robert Sauer